

TUJEC IN TUJE V UČBENIKIH KRITIČNA DISKURZIVNA ANALIZA IZBRANIH PRIMEROV IZ UČBENIKA ZGODOVINE

Povzetek. V študiji se s stališča kritične diskurzivne analize lotevamo vprašanja, na kakšen način osnovnošolski učbenik zgodovine obravnava vlogo tujca in tujstva kot občega okvirnega atributa vsega tujega nasploh. S postopki kritične analize diskurza smo poskušali na reprezentativnih primerih pokazati na nemalokrat sporne implikacije, pogosto ponavljajoča se prikrita sporočila in kvazisamoumevne predpostavke, zakodirane v besedilu zgodovinskega učbenika. Ugotovimo lahko, da se v učbeniku srečujemo s konstrukcijo nacionalne identitete skozi diferenciacijo od tujcev na eni in s konstrukcijo evropske civilizacijske identitete z diferenciacijo od absolutnega drugega na drugi strani.

Ključni pojmi: diskurz, učbenik zgodovine, tujec, implikatura, zamišljene skupnosti, ideologija, teorija relevance

Učbenik kot predmet kritične analize diskurza

Teun A. van Dijk, ki velja za enega od utemeljiteljev kritične analize diskurza, to dokaj novo raziskovalno področje opiše kot študij, ki preučuje vlogo diskurza v (re)produkciji dominanc, pri čemer dominanco definira kot zlorabljeno moč oz. kot "ouveljavljanje socialne moči s strani posameznih institucij ali skupin, ki rezultira v družbeno neenakost" (1993: 249-250), tako kulturno, razredno in spolno kot tudi politično, etnično in rasno. Moč se na različne, bolj ali manj (ne)posredne in bolj ali manj prikrita, načine demonstrira tudi na ravni diskurza. Analitike zato natančneje zanima predvsem, kakšno vlogo v procesih reprodukcije moči igrajo posamezne jezikovne strukture, govorne strategije in druge lastnosti teksta, govora, verbalnih interakcij in komunikacijskih dogodkov nasploh, in to zlasti v navezavi na diskurzivne strategije elit, saj so te tiste, ki učinkovito vzdržujejo dominantni položaj in status quo neenakosti, so torej nosilke socialne dominanc. Ta je lahko legitimirana z zakoni, okrepljena s strani policije in ideološko vzdrževana in reproducirana v medijih in učbenikih. Nadzor nad znanjem pomembno sooblikuje interpretacijo sveta, zato je kritična analiza medijskega in izobraževalnega diskur-

¹ Mitja Čepič je študent magistrskega študija na Fakulteti za podiplomski humanistični študij - ISH in sodelavec Inštituta za civilizacijo in kulturo; Ana Vogrinčič je mlada raziskovalka na Fakulteti za podiplomski humanistični študij - ISH.

za, ki posredno konstruirata (in nadzirata) znanje, še posebej relevantna in pomembna.

Torej je razumljivo, da so v kontekstu tako opredeljene kritične teorije diskurza prav učbeniki pomembno gradivo preučevanja. Še posebej zato, ker pomenijo predpisano berilo šole - ideološkega aparata države številka ena (Althusser, 2000) - ki že par definitionem predstavlja mehanizem družbene moči. Althusser bi se danes verjetno strinjal, da so to vlogo v drugi polovici 20. stoletja prevzeli mediji, vendar izobraževalne institucije ostajajo eden vodilnih nosilcev vseh mogočih ideoloških nastavkov. Podoba tujca oz. tujega, ki v skladu z njenimi primarnimi vsebinami obravnava prezentacijo drugega oz. drugih in v tej zvezi posredno preučuje morebitne implikacije nacionalizmov, stereotipov in ostalih negativnih poudarkov, je v tej luči - to lahko rečemo - standardni objekt preučevanja kritične teorije diskurza, ki smo ga v tem poskusu aplikacije omenjene teorije izbrali tudi sami.

Analizirali bomo izbrane odlomke iz enega od učbenikov zgodovine za osmi razred devetletne osnovne šole,² s katerimi bomo, kolikor je to v okviru pričujoče "vaje v slogu" mogoče, podprli tezo, da je podoba tujca povezana z nekaterimi kotda-samoumevnimi predpostavkami, ki v seštevku sestavijo pozitivno predstavo o nas samih (Slovencih), obenem pa utrjujejo stereotipe, ki drugemu, na katerega se nanašajo, onemogočajo vsakršno reprezentacijo, drugačno od te, ki mu je bila podeljena, in ki je predvsem negativna ali celo negativna per se.

Problem s kontekstom

Za razliko od 'zgolj govora', ki ga določajo samo slovnične norme, diskurz omejujejo tudi družbena in kulturna pravila, zato ga lahko ustrezneje imenujemo javni govor ali 'govor v rabi' (Brown in Yule, 1996: 1). To pomeni, da diskurz ni jezikovna izbira posameznika, kar velja za govor (Benveniste, 1988), ampak (mora) v izogib sankcijam upošteva(ti) cel kup regularnosti in navodil iz širšega konteksta družbenega življenja, ki - največkrat nevidna - delujejo v ozadju in jih ponotranjimo v procesu socializacije. Diskurz je torej vedno socialno pogojen in prav zato je ena od osnovnih metodoloških premis, ki jo mora raziskovalec diskurzov sprejeti in vkomponirati v zasnovo in izvedbo raziskovanja vsaj v njeni najbolj obči obliki, upoštevanje kontekstov, tj. (kompleksnih) situacij, v katerih diskurzi nastajajo in potekajo. Kot pravi Fairclough: "Analiza tekstov naj ne bi bila umetno ločena od analize institucionalnih in diskurzivnih praks, znotraj katerih so ti umeščeni" (1995: 9). Problem nastopi takrat, ko želimo kontekst zamejiti, mu določiti obseg, in ko skušamo kontekstualne spremenljivke vključiti oz. integrirati v raziskovalno metodologijo. Kontekst je kvalitativno in kvantitativno zelo raznolik pojem. Njegovo pomensko polje metastazira že na nivoju teksta samega, saj se lahko nanaša na tekst, ki je neposredno povezan z oz. vsebuje besedilo, ki je predmet našega preučevanja - na primer odstavek, poglavje, članek - včasih pa je lahko tudi celotna

---

² Vodopivec P. in Žvanut M. (2000): *Vzpon meščanstva. Za isti predmet je v rabi še učbenik Novi vek avtorjev J. Cvirna, E. Hriberšek in A. Studna, ki ga je leta 2001 izdala založba DZS.*

knjiga, govor ali radijska oddaja.³ Še manj obvladljiv postane, ko vanj vključimo nebesedilne spremenljivke, kot so diskurzivna situacija, družbeni statusi udeležencev in medsebojna razmerja moči, ekonomski in institucionalni pogoji produkcije diskurzov, ideološke predpostavke konstrukcije in recepcije diskurzov, pa vse do tipov in značilnosti družbeno-ekonomskih formacij, v katerih diskurzi potekajo. Ob tako izmuzljivem kontekstu postanejo vprašljivi tudi načini, s katerimi ga skušamo vkomponirati v raziskovalno metodologijo. Ravno zato želimo tu kontekstualno zasidrati komunikacijsko situacijo branja zgodovinskih učbenikov.

Pri tukajšnji analizi nam je bil ključni kontekst za raziskovanje diskurza zgodovinskih učbenikov, predvsem v luči ideoloških učinkov obravnave tujega in tujcev, ki jih lahko ima takšno pisanje, v veliki meri nedostopen - govorimo namreč o kontekstu recepcije, tj. branja učbenikov. To je prvenstveno institucionalno branje predpisane in obvezne literature: bralci ne izbirajo, ali bodo brali ta ali oni učbenik niti ne določajo hitrosti in obsega branja glede na šolski koledar, poleg tega morajo določen del teksta memorirati in reproducirati kot znanje, ki se ocenjuje. Obenem gre za branje, ki je povezano s poukom, učiteljevo razlago šolske snovi; dekodiranje učbeniškega besedila je torej usmerjano, vnaprej interpretirano s strani od oblasti legitimirane avtoritete, ki ji je v interesu skozi šolski sistem ohraniti ideološko hegemonijo. Ob učiteljih so tu še starši in nenazadnje vrstniške skupine v šoli, slednja pa sama po sebi tudi ni izoliran družben (pod)sistem, ki bi v celoti okupiral življenja šoloobveznih posameznikov, pač pa si njihovo 'pozornost' deli z drugimi institucijami, kot so mediji, družina ali verske skupnosti. Konteksta branja zgodovinskega učbenika skratka ni mogoče reducirati na enoznačno reproduciranje vladajočih ideoloških form, ne glede na to, da so vsebine učbenikov in kurikulum pod neposrednim nadzorom oblasti. "Končni rezultat ni nujno tak, kot ga načrtuje šola ali kot izhaja iz preprostega ideološkega branja. Ideološka hegemonija ni nekaj, kar v določenem trenutku obstaja ali pa ne obstaja. Bila je (in je) nenehni boj, čigar izid ne more biti znan vnaprej [...] ljudje lahko - vključno z učitelji in učenci - delujejo proti prevladujočim ideološkim formam" (Apple, 1992: 29).

Kontekst skratka močno vpliva na ideološki učinek teksta, vendar nam uporabljena metoda ne dovoljuje, da bi ga relevantno obdelali. Naše početje bo zato precej podobno semiološkimi raziskavam Barthesovega tipa, v katerih se analitik naslanja predvsem na svoje branje teksta in kjer ima pomembno mesto njegovo investiranje lastnega poznavanja kulturnega konteksta in neogibne ideologije, ki se lahko močno razlikuje od vedenja in ideologij dejanskih naslovljencev pedagoškega diskurza zgodovinskih učbenikov.

Zaledne vednosti

Poseben problem v analizi tekstov predstavljajo t.i. odsotnosti. "Medtem ko analize diskurza omogočajo izvrstne uvide v to, kar je v tekstu prisotno, je tisto, kar v njem manjka, s perspektive sociokulturne analize ravno tako pomembno"

³ Tak tip konteksta ponekod imenujejo *kotekst* (Brown in Yule, 1996: 46).

(Fairclough, 1995: 5). Pri tem kontrast med prisotnostjo in odsotnostjo v tekstu, presenetljivo, ni oster, saj se implicitna vsebina teksta nahaja nekje na pol poti med eno in drugo" (ibid.). Analiza implikacij omogoči dragocen vpogled v to, kar se šteje kot dano, kot zdrava pamet, odpira pa tudi poti v ideološko analizo tekstov, saj so ideologije v splošnem implicitne predpostavke" (ibid.: 6).

Če rečemo, da diskurzivni dogodki delujejo ideološko, pa to ne pomeni, da so 'lažni' (v smislu lažne zavesti) ali da imamo dostop do privilegirane pozicije, s katere lahko razsojamo o resnici ali neresnici. Trdimo pa, da diskurzivni dogodek lahko pripomore k reprodukciji odnosov moči. Kljub temu naj kritična analiza diskurza ne bi ostala indiferentna do vprašanj resničnosti, pa naj gre za izpuščene vsebine, izkrivljanja z namenom prepričevanja ali za popačene ideološke reprezentacije (ibid.: 18).

Fairclough pokaže, da je urejenost diskurza - tj. občutek, ki ga imajo udeleženci interakcije, da so zadeve takšne, kot bi morale biti (da je diskurz koherenten, da je torej videti, da njegovi posamezni deli sodijo skupaj, da je uporabljena ustrezna leksika ipd.)⁴ - odvisna od samoumevne zaledne vednosti, ki vključuje naturalizirane ideološke reprezentacije, denimo tiste, ki se kažejo kot ne-ideološke zdravorazumske predstave (ibid.: 28). Prav pojem naturalizacije ima pomembno mesto v naši analizi odnosa do tujega in tujstva v osnovnošolskem učbeniku zgodovine, saj je 1. osnovna šola mesto, kjer se odvija naturaliziranje ideoloških vsebin - gre namreč za eno ključnih instanc v sekundarni socializaciji posameznika - in 2. obravnava tujega se nemalokdaj odvija v terminih 'rodu, krvi, naroda', katerih atributi so znotraj pedagoškega diskurza bolj vezani na 'naravno' (tudi transcendentalno) kot pa na socialno. Fairclough trdi, da je mogoče posamezne propozicije zaledne vednosti medsebojno razlikovati glede na stopnjo njihove naturalizacije (1995: 31). V nekaterih primerih je ta vsaj deloma omejena; tako denimo pri predsodkih o homoseksualcih kot bolnikih in spolnih iztirjencih, ki pa so v posameznih delih družbe zaradi afirmativne politične akcije gejevske in lezbične populacije že nekaj časa preseženi. Po drugi strani pa obstajajo zdravorazumska prepričanja, ki jih je težje prepoznati kot ideološke reprezentacije, saj se nam kažejo kot 'zgolj zdravorazumska'.⁵ V zaledno védenje ob vednosti, predsodkih in prepričanjih, ki se navezujejo na jezik v njegovi ideacijski funkciji⁶, sodijo tudi pragmatične in diskurzivne norme, ki so del interpersonalne funkcije jezika - gre za (bolj ali manj naturalizirane) prakse, ki simbolizirajo določene ideološke reprezentacije družbenih razmerij, kamor se umeščajo tudi pravila interakcije v šolskem razredu. Fairclough tako elaborira pojem zaledne vednosti in loči štiri dimenzije zaloge vednosti, ki jo imajo partici-

⁴ Fairclough se sicer navezuje na govorno interakcijo, tako da med drugim omenja še kazalnike (markerje) vlnudnosti, vendar menimo, da je mogoče te koncepte brez težav uporabiti tudi v analizi pisnih, knjižnih gradiv, kot so učbeniki.

⁵ Primer takšnega prepričanja ponudi pogovor "Volke dlako menja, čudi nikoli", ki je metaforična pre-delava doktrine enotnega in konsistentnega subjekta. Po tej doktrini bo nekdo, ki je v preteklosti denimo jemal mamila, to počel tudi v prihodnosti, ne glede na to, da se je vmes že odvadil in jih sedaj ne jemlje; to je eden temeljnih mehanizmov družbene stigmatizacije.

⁶ Pojem ideacijskega pomena Fairclough povzema po J. Hallidayju; nanaša se na reprezentacijsko oz. predmetno vsebino izjav, torej na tisti del (pomena) izjave, o čemer izjava govori. V izjavi 'Torta je čokoladna' je (njen) ideacijski pomen torej okus torte.

panti komunikacijske situacije: poznavanje jezikovnih kodov, poznavanje principov in norm jezikovne rabe, vedenje o situaciji in vedenje o svetu (1995: 33).

Predpostavljamo, da uporabniki (osnovnošolci) vsebino učbenika zgodovine jemljejo kot neizpodbitno resnično (če seveda tega ne spodbija druga avtoriteta - učitelj), kar je posledica razmerij moči v šoli oz. poznavanja situacije, v kateri se učenci nahajajo. To je tudi pogoj za to, da inference, ki jih je mogoče izpeljati iz učbenika, in iz njih nastale ideološke reprezentacije, dobijo resničnostni status; ta izhaja iz logičnega zakona, po katerem je sklep, ki je veljavno izpeljan iz resničnih premis, tudi sam resničen. Premise, ki jih servira učbenik, so resnične par definitionem, čeprav je ta resničnost ideološki konstrukt, ki izhaja iz nesorazmerja moči med družbenimi skupinami; resničnost zgodovinskega učbenika je legitimirana s strani oblasti - šolsko literaturo namreč potrjuje državni Zavod za šolstvo. Po drugi strani pa učbeniki za formuliranje 'ustrezne' zgodovine izkoriščajo ideološko zaledno vedenje učencev, kar je v primeru odnosa do tujega v Sloveniji zaradi izrazite dominancie ene etnične skupine enostavnejše kot v bolj multikulturnih okoljih. "Prejemniki v mnogih situacijah [glede na kontekst] vedo, da lahko od govorcev ali piscev pričakujejo ideološko utemeljen diskurz. To pa implicira, da je ideološka komunikacija najbolj učinkovita takrat, ko recipienti le stežka ali sploh ne pričakujejo ideoloških implikacij; na primer v otroški literaturi, učbenikih ali televizijskih novicah, za katere se običajno predpostavlja, da naj ne bi prepričevali s svojim stališči" (van Dijk, 1998: 265).

Fairclough še opozarja, da je pojem zaledne vednosti izjemno na široko uporablján in da takšna nekritična raba že sama proizvaja ideološke učinke. Predvsem se mu zdi problematično, da se pod pojem (zaledne) vednosti hkrati z 'vednostjo' - ki v običajni rabi implicira dejstva oz. dejstvene propozicije, kjer med posameznimi členi obstajajo transparentne povezave - tlačijo verovanja, vrednote in ideologije. Ob tem ideologije vključujejo reprezentacije sveta z izbrane interesne perspektive (1995: 44). Zaledne vednosti skratka ne smemo obravnavati kot zgolj dejstvenega znanja.⁷

Pojem diskurza je sam po sebi nujno povezan z ideologijo, saj je, kot pravi Škiljan, "diskurz že po definiciji kolektivni fenomen in svoj kolektivni značaj pridobiva izključno skozi medosebno komunikacijo, ki je najbolj učinkovito realizirana prav v jezikovni dejavnosti" (Škiljan, 1996: 17), ta pa je tudi že prizorišče ideologizacije. Ideologija se torej ne realizira v jeziku kot sistemu, ampak v konkretnih jezikovnih uporabah (ibid.: 47), torej v diskurzu.

Ko se lotevamo analize diskurza zgodovinskih učbenikov s poudarkom na obravnavi tujega in tuilstva, se zato ne moremo izogniti obravnavi ideologij, ki jih razpoznavamo izza proučevanih reprezentacij. Konceptualizacij ideologij je mnogo, prav tako definicij, in kot pravi van Dijk, je skorajda rutina, da se razprave o ideologijah pogosto začnemo z opombo o neoprijemljivosti tega pojma in

⁷ V kritični analizi diskurza obstaja vrsta izrazov, ki označujejo tiste 'odsotne' elemente diskurza, za katere lahko rečemo, da so ključni pri interpretaciji povedanega. Nekatera pojmovanja so širša, druga ožja, denimo: kolektivno znanje, zaledne predpostavke, obče znanje, skupne kontekstualne predstave itd. in različni avtorji uporabljajo različne izraze; mi v članku vseskozi govorimo o zaledni vednosti oz. zalednem vedenju.

posledični teoretični zmedi ob poskusu njegove analize, kar v predgovoru svoje knjige o ideologijah stori tudi sam (van Dijk, 1998: 1). V študiji, ki je pisana kot okvirni načrt za multidisciplinarno raziskovanje ideologij, to postavi v "konceptualni in disciplinarni trikotnik, ki povezuje kognicijo, družbo in diskurz" (ibid.: 5). V nadaljevanju pravi, da ideologije, prvič, vsaj implicitno (kot 'sistem idej') pripadajo polju mišljenja in verovanja, torej temu, čemur psihologi pravijo 'kognicija'. Drugič, da so nedvomno družbene in pogosto (čeprav ne vselej) povezane z interesi skupin, konflikti med njimi in z družbenimi boji. In tretjič, veliko sodobnih pristopov ideologijo povezuje (ali celo enači) z jezikovno rabo ali diskurzom, da bi pokazali na tipičen način, kako se le-te v družbi izražajo in reproducirajo (ibid.: 5). "V tem okviru je mogoče ideologije zgoščeno definirati kot osnovo družbenih reprezentacij, ki si jih delijo člani [družbene, op. M.Č. in A.V.] skupine. To pomeni, da ideologije omogočajo ljudem, da si kot člani posamezne družbene skupine organizirajo množstvo socialnih prepričanj o tem, kar je zanje dobro ali slabo, pravilno ali napačno, in da v skladu s tem tudi ravnajo" (1998: 8-9).⁸

Konstrukcija zamisli naroda

V identitetnih opredelitvah tuje predstavlja podobo drugega, ki nam preko negativne identifikacije vedno znova omogoča enostavno samodefincijo.⁹ Tuje je tisto, kar ni 'naše', 'domače'; nas same zato definira ravno razločenost od tega drugega. Tuje in tujca ali bolje - tujost - torej razumemo po principu strukturalistične logike: da namreč izvorna istovetnost sama po sebi ne obstaja, in da eno postane eno šele v razmerju z drugim, natančneje, šele v razločevanju od drugega.

Če torej Saussure v svoji klasični študiji lingvistike *Predavanja iz splošnega jezikoslovja* ob problematizaciji identitete v jeziku ugotavlja, da obstajajo samo razlike brez pozitivnih vrednosti in da je jezikovna identiteta v celoti funkcija razlik znotraj sistema (1997: 135-137), lahko poskusimo takšno razlago aplicirati tudi na analizo kulturnih identitet in ugotovimo, kako so po saussurevsko skonstruirane v in preko svojih odnosov ena do druge. Razlaga, da so enote jezika povsem diferencialne in negativno definirane prek svojih relacij z ostalimi termini sistema, kar pomeni, da je njihova najpreciznejša karakteristika v tem, da so tisto, kar ostali niso (ibid.), tako povsem ustreza tudi ne-jezikovni konceptualizaciji identifikacije.

E. Said pokaže prav to, ko analizira orientalizem, ki je v splošnem "način mišljenja, ki temelji na ontološki in epistemološki distinkciji med 'Orientom' in 'Okcidentom'" (1996: 13). Do občutka svoje identitete pridejo družbe deloma tudi

---

⁸ Autor sam poudarja, da ne potrebujemo samo ustrezne definicije ideologije, pač pa tudi poglobljeno teorijo ideologije. Pomemben je njegov poudarek, da pri ideologijah ne gre za konkretne vsebine oz. prakse ali za materializirane diskurze, ampak je razmerje med ideologijami in praksami podobno razmerju med gramatiko ali diskurzivnimi pravili ter dejansko jezikovno rabo.

⁹ Podoba tujca oz. tujega v tukajšnjem pisanju enačimo s podobo drugega. Čeprav se zavedamo, da koncept drugega - sploh v psihoanalitičnem smislu - bistveno presega idejo 'zgolj tujca', se nam v danem okviru takšna poenostavitev zdi smiselna, predvsem zaradi prepletanja obravnave tujstva s problematiko identitete in nacionalne ideologije.

‘negativno’, preko predstav o tujem, ki pa so pogosto hudo ohlapne v prikazovanju, kaj je “tam”, onkraj lastnega ozemlja. “Pokaže se, da neznani prostor onkraj lastnega naseljuje vse mogoče vrste domnev, asociacij in fikcij” (ibid.: 76). Evropsko srečanje z Orientom in še zlasti z islamom je utrdilo ta antiempirični sistem reprezentiranja in spremenilo islam v zgled nečesa zunanjega, v nasprotju s čimer se je evropska civilizacija utemeljevala vse od srednjega veka dalje (ibid.: 94).

Kot pravi P. Schlesinger (v Morley & Robins, 1995: 45), je identiteta tako stvar vključevanja kot izključevanja. Vse identitete so konstruirane znotraj sistema relacij in reprezentacij in zahtevajo recipročno prepoznanje drugih. V tem smislu je vzdrževanje nekogašnje identitete kontinuiran proces rekonstrukcije (in ne nekaj danega), ki zadeva spopadanje in sodelovanje samoidentifikacije na eni in afirmacije razlik na drugi strani. Identiteta je razumljena kot dinamično spremenljiv aspekt kolektivne akcije (ibid.).

Iz vsega tega ni težko razumeti, zakaj za lastno prepoznanje in (samo-)oprijemljivost nujno potrebujemo drugega, saj lahko (samo) v njem odčitamo svojo identiteto, se zrcalimo in ogledujemo. In nenazadnje je tudi razumljivo, da je, če ne gre drugače - za ceno lastne prepoznavnosti - drugega, tujca nujno potrebno tudi (umetno) skonstruirati. S tega vidika je podoba tujca največkrat dvojna: obstaja tujec, v odnosu do katerega se definiramo kot boljši, in tujec, v odnosu do katerega se definiramo kot slabši ‘mi’.

Pokazali bomo, da se v obravnavanem učbeniku kot eden ključnih znakov za nujnost vseskoznega opredeljevanja od in do drugega in tujega kaže za-nazajsko rekonstruiranje identitete predvsem Slovencev, slovenskega naroda in slovenstva nasplo; nacionalna identiteta se namreč res največkrat vzpostavlja z razlikovanjem od tujega, pa najsi so ti drugi Turki, muslimani, Nemci [...], pa čeprav tujost teh skupin v času, ki ga učbenik obravnava, morda sploh ni bila (tako) očitna. Zadostuje, da je očitna, tj. naturalizirana danes.

Nacionalna identiteta je specifična oblika kolektivne in zanjo velja, da temelji na selektivnih procesih spomina, tako da se dana skupina prepozna preko spominjanja skupne preteklosti. Kadar je ta predaleč za spomine, ostanejo pričevanja in sledi, vendar je njihovo reprezentiranje - podobno kot tradicija, ki tudi ni stvar fiksnega in danega nabora pasivno sprejemanih verovanj in prepričanj - bolj predmet dnevne politike in načina, kako institucije moči izbirajo posamezne vrednote iz preteklosti in jih mobilizirajo v sodobnih praksah (Wright v Morley & Robins, 1995). Zgodovinski učbeniki kot predpisano obvezno gradivo enega najmočnejših ideoloških aparatov države - šole, vsekakor sodijo med tiste, ki sodelujejo pri oblikovanju takšne vrednostne lestvice.

Nacionalna identiteta je tako vseskozi v fleksibilnem procesu preoblikovanja. Sodobni teoretiki (Laclau, Seymour-Smith) namesto samih identitet kot stabilnih in fiksnih entitet tudi zato raje govorijo o procesu identifikacije in vsebino identitete razumejo kot “neke vrste zanzajski učinek predhodno konstruiranih toposov” (v Praprotnik, 1999: 13-14). Ideološki mehanizem nacionalnih identitet tako namerno vzpostavlja in reproducira mejo, saj s tem ponuja videz naroda kot naravnega fenomena, brez zgodovine oz. izvora (Praprotnik 1999: 72). Vse nacije so mišljene kot omejene (ibid.: 63) in nacionalna identiteta ‘traja’ tako dolgo, kolikor obstaja tudi

njena meja, ki jo diferencira od drugih. Obstoj narodov torej ni resnica, ki smo jo ljudje odkrili, ampak konceptualizacija sveta, ki smo ga ustvarili (Praprotnik: 62). Sicer pa B. Anderson verjetno najboljše doslej opredeli narode kot zamišljene skupnosti: "[...] narod je zamišljena politična skupnost - zamišljen je hkrati kot notranje omejen in kot suveren [...], saj niti pripadniki najmanjšega naroda nikdar ne spoznajo vseh svojih sočlanov, ne srečajo vseh niti ne slišijo zanje - in vendar vsak izmed njih v mislih nosi predstavo o povezanosti v skupnost" (Anderson, 1998: 14). V zvezi s tem Anderson tudi ugotavlja, da je "nacionalnost ali - kot bi se reklo v luči večpomenskosti te besede - zavest narodnosti (nation-ness), prav tako kot nacionalizem kulturni artefakt posebne vrste" (ibid.: 12). A ko je določena 'realnost' vzpostavljena - z besedami oz. diskurzivno - jo posamezniki dojemajo kot nekaj, kar je že od nekdaj prisotno (ibid.: 55), čeprav so te tvorbe nastale šele na koncu 18. stoletja, beseda nacionalizem pa se je v splošni rabi uveljavila komaj konec 19. stoletja (Anderson, 1998: 12).¹⁰ Tako kot rase niso zapisane v genih, pač pa v diskurzu, tudi narod obstaja in se reproducira predvsem v obliki diskurza (Miller v Praprotnik, 1999: 60). Konstitucija identitet tako vedno temelji na izključevanju in na vzpostavljanju nasilne hierarhije med dvema iz tega izhajajočima poloma. Ideološki moment teh distinkcij se vzpostavlja zaradi ločevanja med 'označenimi' in 'neoznačenimi' pojmi, pri čemer slednji izražajo prvotni pomen pojma, označeni pa ga dopolnjujejo in označujejo (ibid.: 56).

Metodološki pristopi in njihova aplikacija

Griceov princip kooperativnosti

Za analizo učbeniških tekstov se je kot koristna izkazala teorija kooperativnega principa in z njim povezanih maksim, ki jih je formuliral H. P. Grice. Pri tem je takoj na začetku potrebno ločiti med eksplicitnimi sporočili ali eksplikaturami, ki so v izjavi dejansko izrečene, in implikaturami, implicitnimi sporočili avtorjev, ki pa so inferencialno rekonstruirana s strani bralcev, torej posredno dostopna preko sklepalnih operacij. Eksplikature se nanašajo na pomen, ki ga Grice opiše z "rekel je, da...", implikature pa na pomen v smislu "dal mi je vedeti, da..." (v Justin, 2001). Osnovni pojem Griceovega konceptualnega aparata je implikatura, ki ima dve obliki: konvencionalno in konverzacijsko. Medtem ko se konvencionalne implikature s preprostimi sklepalnimi operacijami vežejo na konvencionalne pomene uporabljenih besed, temeljijo konverzacijske implikature na skupku pravil in principov: na principu kooperacije in na kategorijah kvantitete, kvalitete, relacije in načina. Grice pokaže, da lahko govorec poslušalca s kršenjem maksim napoti na vsebine - konverzacijske implikacije - ki jih s preprostim sklepanjem ni mogoče

---

¹⁰ Anderson poskuša pojasniti tudi razloge, da so narodi postali taka naturalizirana, usodnostna entiteta, ki povezuje posameznike in njihove domnevne, a že davno umrle prednike v skupnost. Pravi, da "18. stoletje v Evropi pomeni ne le svet dobe nacionalizma, marveč tudi zaton religioznega načina mišljenja [...] usodnost je postala tem bolj nedoločena [...] treba je bilo torej poiskati posvetni način za transformiranje usodnosti v kontinuiteto in slučaja v smisel [...] bilo je malo reči (in jih še vedno ni nič več), ki bi temu ustrezale bolj kot ideja naroda" (ibid.: 19).

izpeljati iz konvencionalnih pomenov besed. Princip kooperacije Grice opredeli takole: "Prispevek v konverzaciji naj bo na mestu, kjer se pojavi, takšen, kot ga zahteva sprejet namen in usmeritev govorne izmenjave, v kateri si udeležen" (1999: 78). Posamezne kategorije pa opiše z maksimami.

Kategorijo kvantitete določata dve: prvič, tvoj prispevek naj bo tako informativen, kot je zahtevano (za aktualni namen izmenjave informacij); in drugič: prispevek naj ne bo bolj informativen, kot je zahtevano.

Kategorijo kvalitete opredeljujeta maksimi: ne izreci ničesar, za kar misliš, da ni resnično; in še: ne izreci ničesar, za kar nimaš ustreznih dokazov.

Kategorijo relacije tvori ena sama zapoved: bodi relevanten!

Kategorijo načina pa definira 'nadmaksima': bodi jasen, in štiri maksime: izogibaj se nerazumljivosti pri izražanju; izogibaj se dvoumnosti; bodi jednat (izogibaj se nepotrebni gostobesednosti); bodi urejen.

Grice poudarja, da seznam ni izčrpen in da vse maksime niso enako pomembne, nato pa v vrsti primerov ilustrira svojo metodo, po kateri je kršenje maksim, ob upoštevanju principa kooperativnosti, znak, da je bila izrečena implikacija.

Griceov konceptualni aparat smo v našem raziskovanju odnosa do tujega in tujstva uporabili kot orodje za identifikacijo tistih odlomkov teksta, v katerih razbiramo implikacije, za katere menimo, da so v veliki meri nosilke ideoloških reprezentacij. Pri tem moramo poudariti, da taka analiza odpira resna vprašanja glede situacije oz. konteksta, v katerem so učbeniki običajno uporabljani, saj lahko takoj ovržemo predpostavko o enakovrednosti (po moči) obeh udeležencev interakcije.¹¹ Situacija namreč nikakor ni uravnotežena, saj je vsa moč na strani avtorjev, katerih izdelek ima za šolarje na nek način status absolutno resničnega oz. načeloma velja vsaj to, da dvomi o vsebinskih aspektih niso pričakovani ali verjetni. Spoštovanje maksim naj bi bilo torej vnaprej zagotovljeno; za morebitne nesporedne niso krivi avtorji, pač pa kar bralec sam, ki večinoma nima niti ustreznega vedenja oz. analitičnih orodij, da bi morebitne kršitve zaznal.¹²

Vendar pa sami ne nastopamo kot opazovalci diskurzivnega razmerja med učencem in učbenikom, ampak kot analitiki, ki se ukvarjamo predvsem s tekstom. Diskurzivna situacija se torej odvija med nami in učbenikom in je v razmerju moči neprimerno bolj izenačena, kot v tipičnem šolskem razmerju. Kot analitiki preprosto moramo dvomiti v učbeniški diskurz.

¹¹ *Položaj dodatno zapleta tudi dejstvo, da v našem primeru ne gre za neposredno interakcijo iz-oči-v-oči, ki je osnova Griceove obravnave, čeprav mislimo, da so njegovi koncepti dobro prenosljivi tudi na kontekst branja učbenika.*

¹² *Ta ugotovitev ima pomembno posledico za teorijo implikature, saj de iure nezmožnost kršenja maksim močno omeji polje konverzijske implikature in naredi prostor za konvencionalno implikaturu. Ta je rezultat preprostih sklepalnih operacij in je zato po našem mnenju manj občutljiva na kritično presojo - enostavni formalni logični koraki podeljujejo sklepom neko naravnost in tako se zelo hitro znajdemo na področju naturaliziranih ideoloških reprezentacij.*

Rabo Griceovega konceptualnega aparata ilustriramo na izbranih primerih iz analiziranega učbenika. V učbeniku Vzpon meščanstva lahko preberemo:

[primer 1, str. 41]

“Francozi so sklepali zavezništva z vsemi državami, ki so bile Habsburžanom sovražne, celo s turškim cesarstvom [naši poudarki]”.

V tem stavku je kršena maksima relacije; če namreč Francozi sklepajo zavezništva z vsemi sovražniki Habsburžanov, potem bi bilo relevantno naštetih vse ali pa nikogar. Po Griceovi teoriji je princip kooperacije načeloma upoštevan, zato mora bralec sprejeti implikacijo, ki ima svoje interpretativno sidro v prislovu celo, ki vrednostno določa celoten stavek. V najmilejši verziji označuje nenavadnost tega zavezništva, a mogoči so mnogo ostrejši sklepi - denimo o izdajalskem, oportunem ravnanju Francozov. Sodelovanje s Turki je torej škandal, prislov celo jih namreč loči od drugih, implicitno normalnih sovražnikov. Francozi v tej optiki sodijo v isti kulturno-civilizacijski bestiarij kot Habsburžani in njihovi evropski sovražniki, nikakor pa jih ne smemo povezovati s Turki. Zato po zdravi pameti iz trditve, da so sklepali zavezništva z vsemi, ne bi mogli izpeljati, da so ga sklenili tudi s Turki. To zavezništvo je torej relevantno posebej eksplicirati.

Naslednji primer ilustrira kršenje maksime kvantitete: odlomek pove več, kot je v danem kontekstu zahtevano:

[primer 2, str. 130]

“Da bi si pomagali [slovenski izobraženci, op. M.Č. in A.V.] in se podpirali, so se povezovali v kroške. Najpomembnejši med njimi je bil krožek barona Žige Zoisa [originalni poudarek], veletrgovca in podjetnika, sina italijanskega očeta in slovenske matere [...] [naš poudarek]”.

V učbeniku so omembe porekla staršev zgodovinskih oseb redke ali pa jih skoraj ni, zato ugotavljamo, da gre na tem mestu za presežno informacijo, hkrati pa ta podatek v danem kontekstu ni zares relevanten. Zoisovo družinsko ozadje po našem mnenju vpeljuje vrsto impliciranih motivov, ki so tipični za nacionalna ideološka berila: motiv spreobrnjenca, ki je zapustil svoj naravni rod - očetnjavo - in se nam pridružil (tujec, ki je postal naš človek), prepoznamo pa lahko tudi znan rek, da je ‘slovenstvo pil že z materinim mlekom’, kar učinkuje toliko bolj, saj je institucija matere za Slovence bojda zelo pomembna.

Griceova teorija (in njene izpeljave) je sicer doživela precej kritik, saj temelji na predpostavki enakovredne dialoške govorne situacije, v kateri sodelujeta udeleženca s podobno družbeno močjo, kar je v družbeni praksi izjemno redko. Fairclough opozarja, da je Grice sam izrecno izpostavljal omejitve svoje teorije in poudarjal, da bi jo morali elaborirati, če naj bi postala širše veljavna.

Griceova teorija nam nudi orodje, s katerim lahko detektiramo tista mesta v diskurzu, ki bralca napotujejo na določena ideološka branja. Vprašanje, ki se pri tem zastavlja, pa je, od kod material, iz katerega so takšne implikacije izpeljane.

Teorija relevance in inferencialno sklepanje

Izjave, teksti, diskurzi¹³ so vedno in že po definiciji semantično nepopolni, poddeterminirani oz. enigmatični. So insuficientne konstrukcije, ki nujno potrebujejo določeno število orodij iz interpretativnega repertoarja, s katerimi lahko uspešno zasidramo njihov pomen. Jezikovni izrazi namreč ne določajo v celoti pomena izrečenega, saj skoraj vsaka jezikovna izjava vsebuje več kognitivnega pomena, kot ga eksplicitno izraža. T.i. izjavljalni pomen, tj. pomen, ki ga govorec oz. pisec sporoči poslušalcu ali bralcu, presega in se včasih tudi razlikuje od (dobesednega) stavčnega pomena. Naslovljenec mora zato ob dekodiranju zgolj besednega in stavčnega pomena sklepati tudi o drugih aspektih izjavljalnega pomena, ki pa niso nujno v celoti izraženi. V zvezi s tem nas, podobno kot J. Justina, ki se v tekstu Knowledge by inferences prav tako loteva analize posameznih fragmentov iz zgodovinskih učbenikov, zanima, kako bralec ali poslušalec prepozna(va)ta in sklepalno (re)konstruirata neizrečene, neeksplicirane dele izjavljalnega pomena, kako torej v našem primeru bralec v procesu inference oz. s sklepanjem dopolnjuje pomensko luknjičaste izjave.

Sklepanje iz eksplicitnega o implicitnem vključuje več različnih dejavnikov. Po klasični pragmatični teoriji, ki jo zastopajo predvsem Austin, Searle in Grice, naslovljenec manjkajoči del informacije razbere iz konteksta; na osnovi poznavanja (komunikacijske) situacije (govorca, referenta itd.) poveže dobesedno izrečeno z indirektnim pomenom ter tako sklepa o celotnem sporočilu.

Teorija relevance, kot sta jo v osemdesetih razvila D. Sperber in D. Wilson (v Justin, 2001)¹⁴, pri sklepanju - povsem drugače - kontekst postavi v oklepaj in se osredotoči na relevantnost izjavljalnega sporočila, pri čemer velja, da je tisto, kar je bilo sporočeno (karkoli že to je), relevantno, zato iščemo kontekst, ki sporočenemu podeljuje kar največjo možno relevantnost. Po teoriji relevance ima zato bistveno vlogo pri sklepanju o pomenu povedanega ali zapisanega zaledna vednost (vzajemne kontekstualne predstave, zaledne domneve¹⁵ in kolektivno vedenje), ki odločilno usmerja inferencialni proces, saj bralec ali poslušalec¹⁶ iz svojega kognitivnega okolja, tj. iz zalog zalednih predpostavk, izbere tiste informacije, ki izjavi podelijo kar največji smisel. Kriterij za to, kakšna je taka informacija, se nanaša na seštevek dvojega: kadar želimo informacijo dobimo z najmanjšim naporom in je torej zlahka dostopna; in ko sproži največji učinek v našem kognitivnem okolju, to pa je takrat, ko nova informacija bistveno osmisli (razjasni, obogati) pomen izjave in izboljša vedenje naslovljenca; ovrže stare predpostavke ali pa jih okrepi z novimi dokazi. Stopnjo relevance izjave torej določa razmerje med trudom, ki ga terja procesiranje domneve, in učinkom, ki ga sproži v naslovnikovem kognitivnem okolju. Pri tem je pomembno, da je v inferencialni zapolnitvi manjkajočega dela

¹³ Pri tem nam izjava pomeni enoto diskurza, teksti pa so njegova končna oz. materializirana oblika.

¹⁴ Sperber in Wilsonovo teorijo relevance lahko vzporejamo z eno od številnih Griceovih maksim; tj. maksime relacije, ki udeležencem komunikacijske situacije zapoveduje: *bodi relevanten!* in predpostavlja, da vsaka izjava posreduje domnevo o svoji relevantnosti.

¹⁵ V prispevku izraze domneva in predpostavka uporabljamo sinonimno; mestoma tako imenujemo tudi premise. Zaledne domneve razumemo kot enote zaledne vednosti.

¹⁶ Kot opozarja J. Justin, se Sperber-Wilsonova teorija primarno navezuje na govorni diskurz, vendar v njunem metodološkem aparatu ni ničesar, kar bi oviralo aplikacijo teorije na pisana besedila (2001).

konteksta iskana tista zaledna informacija, za katero bralec ali poslušalec (utemeljeno) meni, da jo je v svojem izjavljanju uporabil tudi izjavljalec in je zato implicitna v izjavi.

Za teorijo relevance torej velja, da dobesedni stavčni pomen vselej obravnavamo kot semantično nepopoln, kar nas vsakič znova spodbuja k sklepalnemu iskanju manjkajočega dopolnila. Izhodišče je zato vedno v nepopolnem pomenu izjave, in to ne glede na to, kako informacijsko nasičena je v izbranem kontekstu dotična izjava. V tem primeru bi inferencialno iskali vzroke za obširno in detajlirano informiranje (in s tem povezano morebitno podatkovno nesorazmerje) v vsebinskih implikacijah. Po teoriji relevance nas namreč zanima ravno to - v čem tiči relevantna informacijsko tako bogatega sporočila.

Sklepalni procesi, na katere se v razlagi teorije relevance vseskozi sklicujemo, so pravzaprav najpreprostejše logične operacije dedukcije iz premis v sklepe, ki jih nenehno izvajamo v vsakdanji konverzaciji. Sperber in Wilson zaledne domneve neposredno pojmujeta kot premise za deduktivno sklepanje, ki dopolni prebrano oz. slišano izjavo. Pri tem so izbrane tiste premise, ki najbolj povečajo relevantno sporočila. Tekst nas tako dobesedno prisili uporabiti natančno določeno predpostavko - pri tem sicer ni treba, da naslovljenec vanjo verjame, mora pa jo uporabiti za to, da pravilno razume izjavo. Res pa se ob ponavljanju istih ali sorodnih premis, ki jih izvajajo teksti, sčasoma vsilijo določene predstave. S premišljeno kombinacijo eksplicitnih in implicitnih pomenov lahko namreč pisci ali govorci deloma določajo ali pa vsaj vplivajo na to, katere zaledne predpostavke bodo bralci uporabili kot premise (v Justin, 2001). Ob interpretaciji semantično nepopolnih diskurzov učbenikov lahko zato učenci aktivirajo cel kup dvoumnih domnev, ki se tiho nalagajo v njihovem trajnem spominu in posredno vplivajo na reorganizacijo njihove zaledne vednosti. Takšno vplivanje na nekogaršnje kognitivno okolje oz. mentalni prostor van Dijk imenuje *mind-managing* ali 'upravljanje z umom'.¹⁷ Tudi če v primeru dialoga "Ali Tine pije vino? - Saj je Štajerc" ne verjamemo nujno v implicitno premiso, da Štajerci radi pijejo vino, smo vanjo prisiljeni - prav na tej osnovi namreč odgovor v kombinaciji implicitne in eksplicitne premise dobi pravi pomenski informativni učinek, ustvarja skupen kontekst in veže govorca enega na drugega.¹⁸

¹⁷ Vpliv na posameznikovo kognitivno okolje oz. *mind-managing* se nanaša na takšno delovanje diskurza, ki spodbuja, razvija ali krepi norme, vrednote, prepričanja in stališča v korist dominantne skupine. Kognitivno okolje oz. socialna kognicija je po van Dijk posrednik med mikro in makro nivoji družbe, med diskurzom in akcijo, posameznikom in skupino; nanaša se na seštevke mentalnih operacij in skupnih predstav o družbeni ureditvi in socialnih relacijah. Opisano razumevanje kognitivnega okolja izhaja iz van Dijkove trodelne sheme diskurz-kognicija-dominanca, ki jo predstavi v programskem besedilu kritične analize diskurza (1993: 249-283).

¹⁸ Vendar pa - v nasprotju od poenostavljenega gornjega prikaza - implikacije, ki naj bi eksplikaturam podeljevale največjo možno relevantno, v večini primerov niso nedvoumne in jasno določene. Bralec ali poslušalec je zato pogosto le šibko spodbujen k uporabi točno določenih predpostavk. Poleg tega v svojem sklepanju ne uporabi nujno točno (t)istih predpostavk kot avtor v produkciji dotične izjave, čeprav si v interpretaciji prizadeva za poenotenje njunih kognitivnih okolij. Včasih pa relevantna celo sploh ne izhaja iz sklepanja premis, pač pa predstavlja nekakšen stranski produkt inferencialnega procesa. Sperber in Wilson govorita o 'posebnih okoliščinah', ki pripeljejo do tega, da udeleženci v komunikaciji delijo skupne predpostavke; sem na primer sodijo tudi stereotipi in nacionalni ponos (iz Justin, 2001).

V primeru zgodovinskih učbenikov je nadzorovano vplivanje na kognitivno okolje njihovih uporabnikov še dodatno olajšano, saj so avtorji teksta praviloma člani istega socio-kulturnega okolja kot njegovi bralci, in zato toliko lažje domnevajo, do katerih predpostavk imajo ti dostop, prav tako pa lahko sklepajo tudi o tem, kateri(m) med njimi bodo pripisali vlogo implicitne premise.

V nadaljevanju bomo poskušali ob primerih pokazati, kako lahko z aktiviranjem zaledne vednosti osmislimo semantično nepopolne izjave. Hkrati bomo pokazali, kako se skozi diskurz 'za nazaj' konstruira nacionalna identiteta. V analizi se bomo opirali tudi na konceptualni aparat B. Andersona (1998).

[primer 3, str. 25]

"Prebivalci teh dežel so se še dolgo predstavljali kot Kranjci, Korošci in Štajerci. V 16. stoletju pa se je krepila zavest o pripadnosti slovenskemu narodu in ukoreninjenosti v prostor, kjer so živeli. To je bila njihova domovina - očetnjava. [...]"

Zavest o domovini je krepila še stalna turška nevarnost. Pri obrambi pred Turki so sodelovali vsi sloji prebivalstva. Da bi bila še učinkovitejša, so Hasburžani Štajersko, Koroško in Kranjsko združili v posebno upravno enoto Notranjo Avstrijo, ki je imela sedež v Gradcu [vsi poudarki so naši]."

Ključni pojem za analizo odlomka je zavest, zavest o pripadnosti narodu in domovini. S preprosto inferenco lahko iz manifestne vsebine sklepamo na nekatere nenavadne značilnosti te zavesti, pa tudi naroda. Iz trditve, da se je v 16. stoletju krepila zavest o pripadnosti slovenskemu narodu, lahko razberemo, da sta tako slovenski narod kot zavest o njem obstajala že v nekem nedoločljivem obdobju pred 16. stoletjem, vendar še v neki šibki (nasproti krepki) oz. latentni obliki. Logična predpostavka take izpeljave je, da so narodi obstajali tudi v neki nedoločeni preteklosti oz. že od nekaj. Prav to je zaledna vednost, ki jo moramo priklicati, če želimo, da citirane izjave delujejo smiselno. In prav na to zamisel posebej opozarja Anderson, ko ugotavlja, da narod prevzame vlogo religiozne misli in postane usoda in vez z večnostjo. Narodnost je naturalizirana kot večna, čeprav zgodovinarji utemeljujejo, da se ideja naroda, kot jo poznamo danes, ne pojavi pred koncem 18. stoletja.¹⁹ Gornji primer torej dovolj nazorno pokaže, kako tisto, kar je v diskurzu eksplicirano, bralca nekako prisili, da sprejme tudi implicitne premise, ki ekspliciranemu šele podelijo veljavnost. To še posebej velja za osnovnošolca, ki dejansko nima nobene prave osnove, da bi zapisanemu sploh lahko oporekal.

Pravkar identificirana zaledna vednost pa ni edina v citiranem odlomku. Nasproti 'pravi' - pa čeprav latentni - zavesti o pripadnosti slovenskemu narodu se

¹⁹ "Teoretiki nacionalizma so bili pogosto negotovi, če ne kar zmedeni, ob naslednjih treh paradoksih: 1) objektivna sodobnost narodov v očeh zgodovinarjev proti subjektivni starodavnosti teh narodov v očeh nacionalistov; 2) formalna univerzalnost narodnosti kot družbene in kulturne predstave - v sodobnem svetu je vsakdo lahko, mora biti in je določene narodnosti, enako kot vsakdo je določenega spola - proti neozdravljivi partikularnosti njenih konkretnih manifestacij, kot je na primer, da je 'grška' narodnost sui generis; in 3) 'politična' moč nacionalizmov proti njihovi filozofski plehkosti in celo nekoherentnosti" (Anderson, 1998: 13).

postavlja 'lažna' zavest oz. identiteta, namreč kranjska, koroška in štajerska. Takšno domnevo lahko izpeljemo kar iz semantike stavka: "Prebivalci teh dežel so se še dolgo predstavljali kot Kranjci, Korošci in Štajerci", ki ga lahko beremo kot začetek podredja z nadaljevanjem: "kljub temu, da so bili (v resnici) Slovenci". Ključno za našo interpretacijo je nasprotje, ki ga lahko imamo za element obče, zdravorazumske vednosti, med biti in predstavljati se za nekoga. Medtem ko samoprezentacija vključuje človekovo voljo in izbiro na eni ali zunanjo prisilo na drugi strani, in je hkrati stvar nezanesljivega, površinskega videza, je bit stvar globine, do katere se mora zavest šele prikopati. Prikazovanje kranjske, koroške in štajerske identitete kot zgolj videza v primerjavi s slovensko identiteto (in to že v 16. stoletju) je le še eden od modusov naturalizacije in esencionalizacije slovenstva vsem zgodovinskim dejstvom navkljub.

Implicitne zaledne predpostavke pa se še kar vrstijo. Da bi ('nezavedajoči se') pripadniki naroda uzavestili svojo pravo identiteto, so potrebne posebne zgodovinske okoliščine, denimo boj proti skupnemu sovražniku (tako je zaledno pričanje). Ideološka premisa je, da skupine (narodi) v času nevarnosti držijo skupaj in da se takrat pokaže sicer zakrito (ali celo zanemarjeno) identitetno bistvo: "zavest o domovini je krepila še stalna turška nevarnost".²⁰ Turška nevarnost v tem kontekstu ni zgodovinsko naključen 'katalizator' zavesti, ampak prav Turki predstavljajo sovražnike, tujce, druge par excellence. Služijo 'nam' kot negativ, na podlagi katerega se sami opredeljujemo in glede na katerega nismo konstituirani samo kot Slovenci, ampak tudi kot Evropejci in zahodnjaki ter kristjani (cf. Mastnak, 1998).

Pravkar analizirani primer ilustrira tezo, da je (nacionalna) identiteta, kot vsaka druga, zmeraj rezultat opozicije do drugega oz. tujega. Tudi naslednji citat uveljavlja enako strategijo, analiziramo jo z uporabo teorije relevance. Gre za odlomek iz podpoglavja Kdo je govoril slovensko, ki naslovno temo obravnava v okviru 18. stoletja.

[primer 4, str. 127]

"Precej drugače pa je bilo v večjih in obalnih mestih: tam sta prevladovali nemščina in italijanščina. Premožnejši in uglednejši meščani so bili tujci, Nemci in Italijani, v manjši meri pa tudi Slovenci, ki so se mednje povzpeli s šolanjem ali podjetnostjo [naši poudarki]."

Zaledna domneva oz. skrita premisa - če uporabimo izraz iz entimematske logike - ki je potrebna, da je citiran odlomek sploh logično berljiv, je, da je tujec na slovenskem ozemlju vsak, ki ne govori slovensko, ne glede na to, ali se je na tem območju rodil ali ne, ali na tem prostoru že vrsto let živi ali ne, in ne glede na to, ali je slovensko ozemlje del večje politične enote (na primer Habsburške monarhije), ki ji nekdo pripada in jo, v najboljšem primeru, tudi sam razglašča za svojo

---

²⁰ Eksplicitno ni domovina v tem kontekstu sicer nikjer izenačena s Slovenijo, vendar menimo, da bi bralci ta dva pojma največkrat poistili.

domovino.²¹ Tujstvo skratka ni stvar politične, da ne rečemo upravne pripadnosti, še 'rodne grude' ne, ampak izključno jezika in, ne izognimo se še eni bistveni zaledni domnevi, krvi. Predpostavlja se torej, da imajo govorci slovenščine nekakšno ekskluzivno pravico, da so domačini na območjih, kjer se govori slovensko, medtem ko so vsi ostali tujci, če že ne tujki (ne pozabimo, da govorimo o 18. stoletju!). Tako opredelitev je mogoče dandanes izreči samo posredno, torej tako, da jo bralec izpelje iz teksta s pomočjo preprostih inferenc. Definicija tujca zgolj po jezikovni ali etnični pripadnosti je ne glede na druge okoliščine v sodobnem času pravno in s stališča posameznikovih pravic povsem nesprejemljiva, srečamo pa jo lahko v argumentih, ki opravičujejo nasilna etnična čiščenja.

Iz drugega stavka navedenega odlomka pa je z inferenco mogoče izpeljati, da so Slovenci tudi moralno superiorni tujcem, saj so se nekateri povzpeli med premožnejše in ugledne meščane s šolanjem ali podjetnostjo. Glede na to, da za premoženje in ugled tujcev ni eksplicitnega pojasnila (to je iz teksta odsotno, cf. Fairclough), se vsiljuje predpostavka, da imajo (ali celo dobijo) tujci premoženje in ugled zaradi svojega (tujega) porekla, ne pa zato, ker bi si oboje pošteno zaslužili - tako kot Slovenci. Zelo jasno sta skratka skonstruirana dva pola: 'mi', pridni, delavni, poštene, vendar v nezasluženo podrejenem položaju na svoji zemlji (še vedno je 18. stoletje!), in 'tujci', ki so 'okupirali' od nekdaj nam namenjen prostor in tukaj nelegitimno (če že ne nelegalno) vladajo - svoji moralni inferiornosti navkljub.

Do sedaj navedeni primeri nam razkrivajo obe bistveni opoziciji, na katerih sloni konstrukcija ideje 'našosti' oz. slovenstva: opozicija med Evropo in Turki, ter nasprotje med 'Slovenci' in 'tujci', ki živijo na istem ozemlju in ki se jih identificira kot Nemce in Italijane (drugje tudi kot Madžare). To so tudi osrednji zgodovinski sovražniki, proti katerim se formiramo kot skupnost.²²

Diskurzivne ideološke strukture

Nacionalne ideologije, konstruirane skozi odnos do tujcev in tujega, ne identificiramo samo skozi eksplikacijo zaledne vednosti, ki jo detektiramo s pomočjo kršitev Griceovega principa kooperativnosti, ampak tudi z analizo nekaterih dovolj očitnih struktur diskurza. Ko govorimo o diskurzivnih ideoloških strukturah (van Dijk, 1998: 263-276), pa ne trdimo, da obstajajo posebne strukture diskurza, skozi katere se ideologije materializirajo, ampak poskušamo prikazati, kako lahko nekatere diskurzivne strukture v določenih kontekstih služijo za izražanje iz ideologij izhajajočih prepričanij in praks.

Prva taka diskurzivna struktura so topike oz. semantične makrostrukture, ki imajo največji vpliv na oblikovanje mentalnih modelov, potrebnih za usmerjanje interpretacije oz. branja diskurzov. Topike so običajno eksplicirane na prominent-

²¹ Takšna logika je zaznamovala tudi odnos do prebivalcev drugih jugoslovanskih republik pred slovensko osamosvojitvijo, kar dobro ilustrira kratek dialog v slovenski televizijski komediji *Podnajemnik* (1984), kjer bosanski akter za Slovenijo pravi: "To je i moja zemlja", slovenski pa mu odgovori "Pa je vseen mau bol moja ko tvoja." Medtem ko je Bosančeva trditev utemeljena formalnopravno, Slovenčeva sloni zgolj (a tudi dobesečno) na načelu Blut und Boden.

²² Jugoslovanska nasprotja, ki so tudi del konstruiranja slovenstva, v tem učbeniku niso predmet obravnave.

nih mestih diskurza, denimo v naslovih ali nadnaslovih. V obravnavanem učbeniku tako na primer naletimo na naslov Obramba krščanske Evrope, ki uvaja opis vojaških operacij in obrambe pred turško vojsko na ozemlju današnje Avstrije, Slovenije, Hrvaške in Bosne (str. 42). Topika usmeri branje, ki tako ni več branje o vojaških spopadih v 16. stoletju, ampak gre naenkrat za obrambo 'naše' vere, identitete oz. civilizacije pred 'njimi', 'drugimi'. Topike sicer določajo globalno koherenco²³ diskurzu, kljub pomenu, ki ga imajo kot ideološka diskurzivna struktura, pa je večina ideoloških prepričanj vendarle vključenih v strukture, ki jih uvrščamo v t.i. kategorijo lokalnih pomenov.

Van Dijk identificira štiri glavne poteze v strategiji ideološke komunikacije, ki se realizirajo skozi strukture lokalnih pomenov:

1. izražanje/poudarjanje pozitivnih informacij o 'nas'
2. izražanje/poudarjanje negativnih informacij o 'njih'
3. prikrivanje/omiljevanje pozitivnih informacij o 'njih'
4. prikrivanje/omiljevanje negativnih informacij o 'nas' (ibid.: 267).

Konkretno se posamezne poteze tega 'ideološkega kvadrata' v tekstu med drugim manifestirajo v detajliranosti in nivoju opisov ter rabi implicitnega proti eksplicitnemu. V isto kategorijo sodi lokalna koherenca diskurza, ki je lahko ideološko pristranska. Van Dijk opisuje naslednji primer: novinarsko poročilo o uličnih neredih kot vzrok zanje navaja kriminalno ravnanje črnske mladine, ne omenja pa denimo brutalnega ravnanja policije, ki je izgreda lahko dejansko sprožilo (ibid.: 269-270). Kot kaže naš naslednji primer, lahko ideološko pristranska koherenca zabiše celo nekonsistentnost v obravnavi.

V podpoglavju Evropski vzhod in zahod je na kratko orisan politični položaj v večjih državah evropske celine sredi 18. stoletja. Navajamo prvi in zadnji odstavek:

[primer 5, str. 100-101]

"Najrazvitejše in najmočnejše države so bile na zahodu: prva med njimi je bila Velika Britanija, sredi 18. stoletja največja pomorska in kolonialna sila na svetu. Po gospodarski in politični veljavi ji je sledila Francija, ki pa je po smrti Ludvika XIV. tonila v vedno večjo krizo. V kolonijah, pomorski trgovini in bogastvu je z Veliko Britanijo tekmovala Nizozemska: njena mesta in pristanišča so bila pomembna pomorska, kolonialna in bančna središča. Španija in Portugalska, nekdanji veliki kolonialni sili, pa sta tedaj - kljub obsežni kolonialni posesti v Srednji in Južni Ameriki - naglo izgubljali veljavo. [...]

Na vzhodu sta bila Rusija in turško cesarstvo. Rusija je bila redko poseljena, kmečko prebivalstvo pa je bilo siromašno in nesvobodno. Turčija je segala vse do zahodnih meja Bosne in Hercegovine, prav v neposredno bližino Karlovca. V 18. stoletju je bil v njenih rokah še skoraj ves Balkanski polotok, v njenih mejah so živeli različni evropski narodi: Grki, Bolgari, Srbi, Bosanci, Črnogorci in Albanci [originalni poudarki]."

²³ O koherentnem tekstu govorimo takrat, ko njegovi posamezni deli nekako 'sodijo skupaj'. Lokalna koherenca se nanaša na manjše enote besedila, denimo na sekvenco z nekaj stavki ali tudi odstavki, medtem ko globalna koherenca zadeva obsežnejše enote, kot so recimo poglavja v knjigi.

Poglavje, ki ga zaključuje citirani odlomek, lahko v celoti označimo kot nekoherentno, saj se v orisu posameznih držav opira na povsem različne topike. Če je za prikaze 'zahoda' v prvem odstavku značilno poudarjanje politične in ekonomske ureditve, moči, kolonialnih posesti ipd., ni pa govora o položaju prebivalstva, velja v zadnjem citiranem odstavku ravno obratno. Avtorji podčrtajo položaj kmečkega prebivalstva v Rusiji (kar je resda tudi ekonomska kategorija), turško cesarstvo pa je opisano zgolj skozi svoj balkanski del, v katerem živijo različni evropski narodi. Na tem mestu se razlika med Evropo in Turčijo vzpostavlja eksplicitno, hkrati pa se za nazaj konstruirajo in zamišljajo narodi kot večna in naravna entiteta, in to ponovno skozi negativno definicijo - Evropejci kot Neturki. Na drugem nivoju se izrisuje razlika med kolonijo kot legitimno obliko zasedbe in izkoriščanja ozemelj (kolonije imamo 'mi') in nelegitimnim osvajanjem, kar počnejo Turki. Vse te diferenciacije predpostavljajo delitev na krščanstvo in islam. Srečujemo se z ideološkim kvadratom, v tem primeru z obema potezama poudarjanja - na eni strani 'naše' (zahodne) moči in dosežkov, na drugi pa 'njihove' bede in osvajalne pohlepnosti. Preostali potezi ideološkega diskurzivnega kvadrata nastopata skozi odsoten tekst: zgodovina 'zahoda' je v danem kontekstu namreč zgodovina vladajočih, medtem ko za podrejene in kolonizirane ni prostora - gre za omiljevanje naših slabih dejanj in lastnosti. Obratno je zgodovina Rusije in Turčije prav zgodovina zavojancev in podložnikov, zgodovina 'njihovih' uspehov in moči pa ni omenjena - pozitivni dosežki drugega so zamolčani. Kot zanimivo primerjavo navajamo še odstavek:

[primer 6, str. 111]

"Habsburška monarhija je tako ob koncu 18. stoletja obsegala skoraj vso srednjo Evropo, v njej pa so živeli najrazličnejši narodi: Nemci, Madžari, Poljaki, Čehi, Italijani, Belgijci, Slovenci, Hrvati, Srbi, Slovaki, Ukrajinci in Romuni. Ko so bila vsa ta ozemlja povezana v trdnejšo celoto, je postala Habsburška monarhija ena najpomembnejših evropskih držav."

Razlike med tem in zadnjim stavkom prejšnjega citata so minimalne, vendar pomenljive: prvič, v rabi sintagme, da je bil Balkanski polotok v turških rokah, kar konotira nelegitimnost turške oblasti; in drugič, v informaciji, da so v okviru turške države živeli različni evropski narodi, medtem ko so tisti znotraj Habsburške monarhije očitno samoumevno evropski, s čimer je konstruirana turška oz. muslimanska tujost. Odlomek je ilustrativen zato, ker skozi analizo pokaže na ideološke učinke relativno drobnih semantičnih premikov.

Med najbolj raziskovane elemente kategorije lokalnega pomena sodi leksikalizacija, tj. izbira besed, s katerimi se izražajo posamezni pojmi. Paradigmatični primer je izbira med 'teroristom' in 'borcem za svobodo'. V tem okviru se srečujemo tudi s pojavi, kot sta mitigacija in evfemizem. V našem raziskovanju smo denimo našli naleteli na evfemizem 'nesvobodni delavec' kot izraz za sužnja (učbenik, str. 90).

K drugim ideološkimi diskurzivnim strukturam sodijo še diskurzivne sheme kot načini, kako so urejeni posamezni diskurzi (časopisni članek je denimo strukturiran z naslovjem, vodilom in rabo t.i. obrnjene piramide, kjer so najprej podane

(naj)bolj, proti koncu pa (naj)manj pomembne informacije). Z razporejanjem posameznih vsebin na določena mesta jih lahko poudarimo ali pa njihov pomen zmanjšamo in pri tem so običajno na delu ideološki modeli. Ti se kažejo tudi v diskurzivnih strukturah, kot so stil, retorični prijemi (predvsem figure govora) in (v specifično dialoških situacijah) tudi interakcijske strategije (ibid.: 271-274). Razpoznavna struktur, ki lahko delujejo kot nosilke ideološkega diskurza, je ena od osnovnih potez v analizi učbeniškega materiala.

Kako delujejo lokalne diskurzivne ideološke strukture, si lahko ogledamo na že navedenem odlomku, ki ga obravnavamo kot primer 3, kjer se ponovno srečamo z naturalizacijo narodne identitete. Naletimo namreč na retorično metaforo 'ukoreninjenosti v prostor' in leksikalizacije v izbiri arhaizma očetnjava. Metafora 'ukoreninjenost' podeli zamišljeni skupnosti, tj. narodu, v nacionalističnem diskurzu esencialističen značaj²⁴ in vzpostavi nujno in večno povezavo med narodom in ozemljem, ki ga neka skupnost zaseda. Korenine so hkrati izraz, ki prihaja iz botanike, torej domene naravnega - v tem primeru je naturalizacija v diskurzu precej eksplicitna. Beseda očetnjava²⁵ ozemeljsko zahtevo postavi še v okvir patriarhalnega družbenega reda, dežele očetov, in preko regresije - dežela njihovih očetov ad infinitum - v daljno preteklost. Z regresivno verigo se vzpostavi kontinuiteta (cf. Anderson) rodu, ki ga na eni strani določa na-rod, na drugi pa moški spol.

V kategorijo leksikalizacije sodi tudi raba besedne zveze turška nevarnost, ki je v učbeniku precej pogosta. Turška nevarnost ali turški vpadi poosebljajo zlo, ki onemogoča vsakršno pozitivno asociacijo. Čeprav so Turki v učbeniku zelo pogosto omenjeni, tako rekoč vsakokrat nastopajo ujeti v atribut sintagme (turška nevarnost), nič pa ne izvemo o njihovi kulturi, veri, o politični ureditvi Otomanskega imperija, turški umetnosti ali znanosti. Posebno vlogo pri tem ima muslimanska vera, ki pomeni le enega od elementov turške nevarnosti za nas kristjane, in je brez lastne pozitivne vsebine. Turki zavzemajo mesto absolutnega drugega (sovražnika)²⁶, čistega negativnega, ki je kot tško ozadje za 'našo' pozitivno samoopredelitev.

V van Dijkovem ideološkem kvadratu nastopajo zgolj na mestih poudarjanja slabega in neomenjanja pozitivnega. Obravnava Turkov je v veliki večini primerov razosebljena: Turki kot slovnična kategorija ne nastopajo v vlogi akterjev, tj. kot delujoči osebk, nosilci bojnih pohodov in vojskovanj, kot je to značilno za evropske osvajalce, ampak je turškost predikat specifičnega stanja - nevarnosti. Zato ne nastopajo na istem nivoju z osebami - ljudmi, ampak so - glede na opise - bliže

²⁴ *Metafora korenin ima svoje (logično) nadaljevanje v metafori (narodovega) drevesa, njegovih vej, brstenja, in seveda tudi v metafori suhe veje, ki je podoba aktualnih odpadnikov, nebodijih treba (trenutno so to homoseksualci).*

²⁵ *Dovoljujemo si domnevo, da pri večini osnovnošolcev izraz očetnjava deluje patetično, če ne že smešno.*

²⁶ *Pojem absolutnega drugega (kot sovražnika) na tem mestu vpeljujemo intuitivno. Gre za drugega (sovražnika), ki z nami nima čisto nič skupnega, v nasprotju z drugim (sovražnikom), s katerim nas povezuje vsaj najširši okvir, denimo krščanstvo ali Evropa. S takšnim drugim je zaveznitvo v drugačnih zgodovinskih okoliščinah mogoče, z absolutnim sovražnikom pa ne, ali pa je interpretirano kot izdaja. S tega vidika je zanimivo, da smo v zgodovinskem učbeniku naleteli na toliko protiturškega sentimenta, medtem ko je protinemskega mnogo manj, kljub relativni bližini strahot druge svetovne vojne.*

naravnim nesrečam; odzema se jim skratka subjektivnost,²⁷ kar lepo ilustrira tudi naslednji odlomek.

[primer 7, str. 26]

“Ko je bila turška nevarnost mimo, so [plemstvo, op. M.Č. in A.V.] gradili dvorce, obdane s parki in vrtovi. Nova ali boljša obzidja, ki naj bi mesta varovala pred turško nevarnostjo, so večinoma gradili pod vodstvom italijanskih arhitektov [naši poudarki].”

Kot smo že rekli, je to le ena od izjav, v katerih se pojavlja sintagma turška nevarnost kot razlog za množstvo tegob ‘Slovencev’. Odstavek pa je še posebej zanimiv zato, ker se ta besedna zveza dvakrat pojavi zelo blizu skupaj, kar sicer velja za stilno hibo, sami pa menimo, da nenehno ponavljanje - iteracija - (ne povsem zavedno) deluje kot retorično sredstvo, ki samo še okrepi predstavo o (absolutnem) drugem.²⁸

Zaključek

V zaključku želimo najprej pojasniti, katerim interpretacijam naše analize bi se radi izognili, in vnaprej ovreči morebitna namigovanja, ki jih nismo nameravali sprožiti. Predvsem ne želimo konstruirati ‘negativnega’ nacionalizma in s tem uveljaviti zrcalno sliko ideološkega kvadrata, po kateri bi ob poudarjanju svojih slabih lastnosti povečevali kvalitete drugih. Naš namen skratka ni bil izpostaviti dobrih dejanj Turkov, Nemcev ali Italijanov in pokazati na negativne strani Slovencev, ker nas kakršnakoli etična presoja ravnanja različnih družbenih skupin sploh ni zanimala; tema prispevka je namreč diskurz - pisanje o tujcih in tujem v enem od učbenikov za osnovne šole v Republiki Sloveniji. Že v začetku smo napovedali, da kontekstualnih določil, ki bistveno vplivajo na recepcijo izbranega gradiva pri ciljni populaciji, v raziskovanje ne bomo mogli vključiti. Kljub temu smo v interpretaciji mestoma vpeli nekatere relevantne elemente konteksta, ki zadevajo splošno (zaledno) védenje o pedagoškem diskurzu. Ne glede na to še enkrat poudarjamo, da so vsa branja (kot izhodišče za raziskavo) naša branja, zato o tem, kako bi iste odlomke brali osnovnošolci, ne moremo kompetentno razpravljati.

V primerih, ki jih analiziramo, se vseskozi srečujemo z razmerjem med ‘nami’ in ‘njimi’, med ‘našim’ in ‘tujim’ (oz. ‘drugim’), vendar pa to nikakor ne zajame vseh tipov tematiziranja tujega v učbeniku zgodovine. Sploh je tuje že v osnovi težko opredeljivo - praviloma pojem opišemo z negativno definicijo (tuje ni ‘naše’), kar napeljuje na to, da ta zlahka uporabljena in uporabljena oznaka nima pozitivne

²⁷ Na podoben način je v slovenskih medijih obravnavana problematika beguncev: s tipično besedno zvezo begunski val (ki je t.i. metafora groznje) so ti ljudje desubjektivirani na raven naravne katastrofe, ki ogroža nas, domorodce.

²⁸ Ponavljanje sintagme turška nevarnost strukturno in efektivno spominja na nenehno ponavljanje prizora, ko se letali zaletita v stolpa WTC v New Yorku. Spektakularna scena vedno znova ponuja argument v podporo političnemu in vojaškemu delovanju ZDA.

vsebine, njen obseg pa se poljubno veže na vsakokratno situacijo. Tuje so nam lahko tako navade sosednjega kraja kot običaji daljnih ljudstev, pri čemer tujost še zdaleč ni vezana le na topografijo, ampak pogosto še bolj na religijo, politično ureditev, življenjske stile ipd. Vsebino tujega dejansko določa družbeni kontekst, razmerja družbenih moči. Mi smo se osredotočili na analizo tiste vrste tujega, ki (per negationem) izrecno služi za identifikacijo nas, našega in domačega. Vendar pa avtorji v učbeniku tuje pogosto obravnavajo tudi drugače, namreč na način, ki je z opisanim v nasprotju in kjer 'tuje' z 'našim' ni v opoziciji. Takšna je denimo obravna vladavine Ludvika XIV (str. 86-89). Kot delovno hipotezo bi lahko zapisali, da je tuje na tem mestu prikazano kot 'naša' zgodovina v širokem smislu; gre za zgodovino osrednjega evropskega dvora nekega obdobja, skozi to evropskost pa se prepoznavamo tudi sami.

V zvezi s tem se nam zdi posebej problematično, da kljub nedoločenosti tujega in tujstva (pa tudi identitetnih opredelitev, kot je Slovenec ali Evropejec) v analiziranem gradivu ti pojmi niso nikjer opredeljeni, pojasnjeni oz. kritično osvetljeni v luči konkretnih zgodovinskih razmer posameznega obdobja. Posledično se pojem rabi zgolj v svojem aktualnem pomenu in obsegu, torej atemporalno in ahistorično, kar je za zgodovinski učbenik posebej problematično. Identitete tako skrepenijo v usodne določitve, zabriše se njihova skonstruiranost, zgodovinskost in nenazadnje - fluidnost.

Kot je mogoče razbrati iz analiziranih odlomkov, je pojem tujca oz. drugega razpet med več kategorijami, ki bistveno določajo naš odnos in diskurzivne prakse, ko govorimo o 'njih'.

Na eni strani so tako absolutni drugi (kot smo jih poimenovali sami), kjer je drugost povsem negativna, saj z njimi ne delimo nikakršnih signifikantnih skupnih točk (denimo religije ali vsaj širše identitete, kot je evropska). Tak tujec je praviloma sovražnik, s katerim prav zato, ker z nami nima nikakršnih skupnih točk, premirje ni mogoče, vsaj dokler ga ne potisnemo dovolj daleč stran, tako da nam ni več nevaren. Takšen sovražnik so Turki, ki nas konstituirajo kot Evropejce in tudi kot kristjane - danes jih v tej vlogi vse bolj nadomeščajo muslimani, ki so po padcu železne zavesne - ki je ves čas hladne vojne zelo oprijemljivo definirala, kdo je drugi razvite zahodne Evrope - najbližji jasno določljivi tujec - po dogodkih poznega poletja 2001 še toliko bolj.²⁹

Naslednji tip drugega so - provizorično jih lahko poimenujemo - oddaljeni drugi, s katerimi si prav tako ne delimo signifikantnih karakteristik, vendar pa nas

---

²⁹ *Evropa je bila vedno Evropa nasproti izbranim drugim - Turkom, Sovjetski zvezi, ves čas pa seveda tudi proti Ameriki. V novi Evropi se takšen ekskluzivizem nadaljuje in evropska identiteta se v času notranjega povezovanja le še bolj konstruira nasproti ne- ali anti-evropski. "Soočeni drug z drugim so Evropejci Nemci, Britanci ali Švedi, soočeni z drugimi barvami kože in drugimi religijami, pa se vidijo kot beli, krščanski, civilizirani in razsvetljeni" (Malcomson v Morley & Robins, 1995: 22). Skonstruirala se je panevropska nacionalnost, ki ji nasproti sicer stojijo tudi Japonci in ZDA, a Japonska je daleč, Amerika pa pomeni le simbolno mejo na zahod, zato je lahko edino islam (razumljen kot) nadomestek za novo železno zaveso. To se odraža tudi na ravni aktualnih političnih vprašanj, ki zadevajo vstop (v odnosu do Evrope zgodovinsko še posebej obremenjene) Turčije v Evropsko unijo. Morley in Robins tako že leta 1995 pišeta o večji tesnobi in sumničenju (evropskega) v odnosu do islamskega sveta in detektirata naraščajočo nestrpnost do muslimanov.*

zaradi oddaljenosti in praviloma minimalne družbene moči ne ogrožajo in nam niso sovražni. V analiziranem učbeniku so na ta način obravnavani Indijanci, v drugih kontekstih tudi 'primitivna' ljudstva. Na to skupino tujcev nas sicer veže občutek zgodovinske krivde, toda to še ne pomeni, da so zaradi tega deležni bolj poglobljene obravnave.

V nasprotju z omenjenima kategorijama pa nas z 'nam' bližnjimi drugimi družijo pomembne opredelitve, kot je denimo krščanstvo ali Evropa. V tej skupini tujcev sicer tudi obstajajo sovražniki, ki nas neposredno ogrožajo in s katerimi se zapletamo v vojne - tudi do izničenja, pa vendarle to nikoli niso absolutni sovražniki. V spremenjenih okoliščinah lahko postanemo zavezniki, take spremembe pa se lahko dogajajo v relativno kratkih časovnih obdobjih, tudi v okviru ene same generacije. V primeru absolutnih sovražnikov, nasprotno, ostajajo nepozabljeni stoletja stari dogodki. Znotraj evropskega prostora se prihodnost bližnjih tujcev (evropskih narodov) idealizirano izrisuje kot sožitje celotnega kontinenta, stalnim antagonizmom navkljub.

Skozi analizirane primere se nam je tako izrisal izjemno poenostavljen model odnosa med 'nami' in drugimi oz. tujci, ki ga je mogoče poljubno aplicirati na različna besedila in v posameznih plasteh uporabiti v najrazličnejših kontekstih. Temelji na atemporalnem pojmovanju tujega, ki je izpeljano iz ideoloških (nacionalističnih) identitetnih konstrukcij, zamišljenih in naturaliziranih skupnosti. Pri tem nikakor ne trdimo, da opisan model izhaja prav iz analiziranega teksta, saj ga vsakodnevno srečujemo tudi v medijskem, administrativnem in diskurzu vladajočih elit, vendar je obravnavano gradivo zaradi svoje vloge v sekundarni socializaciji še posebej izpostavljeno.

LITERATURA

- Althusser, Louis (2000): Izbrani spisi. *cf, Ljubljana.
- Anderson, Benedict (1998): Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. *Studia humanitatis*, Ljubljana.
- Apple, W. Michael (1992): Šola, učitelj in oblast. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Benveniste, ...mil (1988): Problemi splošne lingvistike. Škuc, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Dijk, A. Teun van (1993): "Principles of critical discourse analysis". V: *Discourse & Society*, Sage, London, Newbury Park in New Delhi, vol. 4(2): 249-283.
- Dijk, A. Teun van (1998): *Ideology. A Multidisciplinary Approach*. Sage, London.
- Fairclough, Norman (1995): *Critical Discourse Analysis*. Longman, London.
- Grice, H. P. (1999): "Logic and Conversation." V: Jaworski, A. & Coupland, N. (ur.): *The Discourse Reader*. Routledge, London in New York, 76 - 88.
- Justin, Janez (2001): Knowledge by inferences: semantically incomplete descriptions of territories and identities in history textbooks (neobjavljen referat).
- Mastnak, Tomaž (1998): Evropa: med evolucijo in evtanazijo. *Studia humanitatis*, Ljubljana.
- Morely, David & Robins, Kevin (1995): *Spaces of Identity: global media, electronic landscapes and cultural boundaries*. Routledge, London in New York.
- Praprotnik, Tadej (1999): Ideološki mehanizmi produkcije identitet. Od identitete k identifikaciji. *ISH in ŠOU*, Ljubljana.

- Said, Edward W. (1996): *Orientalizem. Zahodnjaški pogledi na Orient*. Studia humanitatis, Ljubljana.
- Saussure, Ferdinand de (1997): *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*. Studia humanitatis, Ljubljana.
- Škiljan, Dubravko (1996): "The processes of ideologization in language." V: Milohnič, A. & Močnik, R. (ur.): *Along the Margins of Humanities. Seminar in Epistemology of Humanities*, ISH, Ljubljana, 15 - 63.
- Yule, George & Brown, Gillian (1996): *Discourse Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Žvanut, Maja & Vodopivec, Peter (2000): *Vzpon meščanstva. Zgodovina za 8. razred devetletne osnovne šole*. Modrijan, Ljubljana.